

УДК 376-056.36:37.02(043.3)

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.ped.2023.6.7>**Юлія ТУБИЧКО**

старший викладач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, 65020
ORCID: 0000-0002-6569-8564

Yulia TUBYSCHKO

Senior Lecturer at the Department of Family and Special Pedagogy and Psychology, The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», 26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine, 65020
ORCID: 0000-0002-6569-8564

ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**DETERMINATION OF THE FEATURES OF COMMUNICATIVE ACTIVITY IN CHILDREN OF EARLY AGE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES**

У статті розкрито проблему визначення особливостей комунікативної діяльності в дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями.

Мета статті – визначити особливості, критерії і рівні сформованості комунікативної діяльності в дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями.

Методологія дослідження заснована на концепції вікового розвитку дитини; провідної ролі дорослого у розвитку комунікації дитини раннього віку, відповідності змісту комунікації рівню розвитку комунікативної потреби дитини; в ході дослідження використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, систематизації та теоретичного узагальнення досліджень психологів і корекційних педагогів; спостереження; бесіди; вивчення історій розвитку дітей; анкетування; ігрові та практичні методи; кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці та апробації методики вивчення процесу комунікативної діяльності дітей раннього віку з порушеннями інтелектуального розвитку; визначені критеріїв ефективності та особливостей процесу комунікативної діяльності дітей даної категорії.

Висновки. Результати дослідження довели, що в дітей з інтелектуальними порушеннями не сформована потреба у комунікативній діяльності (відсутність інтересу до нового дорослого чи однолітка, відсутність інтересу до спільних предметно-ігрових дій і, як наслідок, несформованість комунікативних умінь). Для цих дітей процес комунікації з дорослими і однолітками не стає психологічним новоутворенням – формою вираження потреби у спілкуванні, як це спостерігається у дітей з нормо-типовим розвитком. Вище зазначене свідчить про те, що для формування комунікативної діяльності у дітей раннього віку з порушеннями інтелектуального розвитку необхідне створення спеціальних умов, розробка змісту та методів корекційно-педагогічної роботи.

Ключові слова: комунікативна діяльність, комунікація, мотив комунікації, взаємодія, діти раннього віку з інтелектуальними порушеннями.

The article discusses the problem of determining the characteristics of communicative activity in young children with intellectual disabilities.

The purpose of the article is to determine the features, criteria and levels of formation of communicative activity in young children with disorders of intellectual development.

The research methodology is based on the concept of the child's age-related development; the leading role of an adult in the development of communication of a young child, the correspondence of the content of communication to the level of development of the child's communicative needs; in the course of the research, general scientific methods of analysis and synthesis, systematization and theoretical generalization of the researches of psychologists and correctional teachers were used; observation; conversations; studying stories of children's development; survey; game and practical methods; quantitative and qualitative analysis of research results.

The scientific novelty of the study consists in the development and approval of the methodology for studying the process of communicative activity of young children with intellectual development disorders; determined criteria of effectiveness and features of the process of communicative activity of children of this category.

Conclusions. The results of the study proved that children with intellectual disabilities do not have a need for communicative activity (lack of interest in a new adult or peer, lack of interest in joint subject-game activities and, as a result, lack of communication skills). For these children, the process of communication with adults and peers does not become a psychological neoplasm – a form of expression of the need for communication – as is observed in children with normal development. The above indicates that the creation of special conditions, the development of the content and methods of

corrective and pedagogical work is necessary for the formation of communicative activity in young children with intellectual disabilities.

Key words: *communicative activity, communication, motive of communication, interaction, young children with intellectual disabilities.*

Постановка проблеми. Дитина від народження включена в різнобічну систему соціальних зв'язків. З погляду педагогічної науки, соціалізація розглядається як процес і результат формування у дітей уявлень про різноманіття навколишнього світу, прояви відношення до навколишніх та поведінки, що відповідає загальноприйнятим нормам соціуму [7, с. 81]. Однією із проблем виховання дітей раннього віку з порушеннями інтелектуального розвитку є особливості їхньої поведінки, комунікації та адаптації в дитячому колективі («польова поведінка», недотримання режимних вимог закладу дошкільної освіти, відсутність інтересу до дорослих та однолітків, прояви негативізму і агресії тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У психології (Л. Виготський, Т. Дуткевич, Р. Павелків, Н. Пахомова, О. Цигипало та ін.) визначено основні психологічні досягнення у дітей до кінця третього року життя – це стійкий інтерес до однолітка та до спільних дій з ним [5, с. 242]; орієнтовно-пошукові дії, комунікація та поява фразового мовлення, які формуються у процесі взаємодії дітей з дорослими та однолітками [2, с. 186]; формування комунікативної діяльності засновано на своєрідних, специфічних відносинах між дитиною та соціальним середовищем, тобто залежать від соціальної ситуації розвитку [9, с. 166]. Разом з тим (О. Гаврилов, О. Ільченко, С. Конопляста, Т. Піроженко, В. Синьов, В. Тарасова, С. Трикоз та ін.), у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку відзначається несформованість потреби у комунікації з дорослими та однолітками; що негативно позначається на становленні психологічних досягнень, відповідних вікових норм поведінки.

У спеціальній психології та корекційній педагогіці є дослідження про особливості поведінки, засвоєння моральних норм, спілкування, налагодження контакту, взаємодії з однолітками у дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку (Г. Блеч, О. Гаврилов, М. Матвєєва, С. Миронова, Т. Піроженко, С. Трикоз та ін.). Дослідники відзначають, що поведінка, вчинки дітей з інтелектуальними порушеннями бувають імпульсивними, необдуманими або ж диктуються безпосереднім бажанням отримати для себе той чи інший предмет, іграшку, не зважаючи на інших дітей [13, с. 107–108]. У дітей з відхиленнями в інтелектуальному розвитку спостерігаються порушення емоційно-вольо-

вої сфери, недорозвинення мови і мовлення, і, як наслідок цього, – труднощі в розумінні, осмисленні подій, що відбуваються, невміння стати на місце партнера зі спілкування, поспівчувати йому [3, с. 170–171].

Саме тому, перед фахівцями стоїть завдання пошуку дієвих методів та прийомів організації процесу комунікативної діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями з метою їхнього соціального розвитку. Вирішення цього завдання вимагає аналізу сучасних методів навчання та виховання, а також науково-обґрунтованого підходу до визначення особливостей комунікативної діяльності, її критеріїв і рівнів сформованості в дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Мета статті – визначити особливості, критерії і рівні сформованості комунікативної діяльності в дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комунікація визначається як процес безпосередньої чи опосередкованої взаємодії людей, у якому чітко виділено три взаємопов'язані компоненти – психічне відображення учасниками спілкування один з одним, ставлення їх один до одного та поведінка їх один з одним (О. Денисенко) [4, с. 11]. Комунікація дітей раннього віку тісно переплетена з грою, предметною та продуктивною діяльністю та перемишується з ними (Т. Піроженко) [10, с. 82].

Діяльність, за В. Тарасовою, – це зовнішня та внутрішня активність людини, регульована усвідомленою метою. Діяльності притаманна спрямованість на об'єкт (продукт, результат) [12, с. 399]. Структурними компонентами комунікативної діяльності є: предмет комунікації, потреба у комунікації, основні мотиви комунікації [10, с. 84].

Предмет комунікації – це інша людина, партнер зі спілкування (суб'єкт). Потреба у комунікації реалізується в прагненні людини до пізнання та оцінки інших людей, а через них – до самопізнання і самооцінки [1, с. 54].

Мотивом комунікації слугує інша людина, партнер спілкування, при комунікаціях з однолітком мотивом спілкування служить інша дитина. При комунікації з дорослою людиною мотивом спілкування, що спонукає дитину звернутися до неї – є доросла людина. Мотиви, що спонукають дитину до комунікативної діяльності з дорослими, пов'язані з її основними потребами, це: 1) потреба

у враженнях (пізнавальний мотив); 2) потреба в активній діяльності (діловий мотив); 3) потреба у визнанні (особистісний мотив) [9, с. 169].

Важливим для нашого дослідження є виділення функцій комунікативної діяльності: 1) організація спільної діяльності людей (узгодження та об'єднання зусиль задля досягнення загального результату); 2) формування та розвиток міжособистісних відносин (взаємодія з метою налагодження відносин); 3) пізнання людьми один одного [3, с. 171]. Зокрема, нас цікавить питання формування та розвитку взаємодії, тобто діяльності з метою комунікації, оскільки це необхідна умова формування особистості, її свідомості та самосвідомості [8, с. 284].

У рамках проведеного дослідження ми спиралісь на психологічну класифікацію засобів комунікації, що використовуються дітьми для досягнення цілей спілкування з довколишніми (дорослими і дітьми):

– експресивно-мімічні (усмішка, погляд, міміка, виразні рухи рук і тіла, виразні вокалізації). Ці елементи невербальної поведінки особистості виникають в онтогенезі першими, а для досліджуваного нами віку та категорії дітей є часом єдиним засобом комунікації;

– предметно-дієві засоби комунікації (локомоторні та предметні рухи) – їх основне призначення висловити готовність дитини до взаємодії з дорослим та у своєрідній формі показати, до якої співпраці вона запрошує дорослого. У ранньому дитинстві предметно-дієві засоби комунікації відрізняються емоційністю і поєднуються із закличками, наказовими вокалізаціями;

– мовні засоби комунікації (вербальні). Вони з'являються в онтогенезі найпізніше, після того, як експресивно-мімічні та предметно-дієві засоби спілкування вже досягли високого рівня розвитку і складності. Виникають в ранньому дитинстві і вдосконалюються в дошкільному віці, їхня поява і темпи розвитку залежать від того, як розвивалась комунікативна діяльність на попередніх довербальних рівнях [5, с. 245–246].

В ході аналізу логопедичної (С. Конопляста) [6, с. 127], психологічної (В. Синьов) [11, с. 163] і спеціальної педагогічної літератури (О. Гаврилов, С. Миронова) [7, с. 91], було виділено три типи комунікації в дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями:

1) характеризує комунікацію і поведінку, що найбільш сприятливо впливає на стосунки з довколишніми: спокійні діти, досить активні, ласкаві, приязні до однолітків; рідко

збудливі, їх вдається легко заспокоїти у конфліктній ситуації за допомогою позитивного ставлення з боку дорослих; на заняттях відволікаються, але їх легко залучити до роботи привабливими посібниками, завданнями;

2) ставлення до навколишніх менш позитивне – ці діти афективні, збудливі, часто конфліктують з однолітками та дорослими, іноді навіть агресивні; вони не завжди дотримуються вимог дорослих. Прагнення інших дітей до контакту з такою дитиною може викликати в неї різку реакцію (вона може відштовхнути дитину, посваритися через іграшку);

3) до третього типу належать мляві, пасивні, неконтактні діти; вони недостатньо зосереджені, часто відволікаються, швидко втомлюються, граються на самоті, маніпулюючи іграшками, не беруть участь у спільних іграх.

Нами було організовано констатувальний етап експерименту, який мав на меті вивчення особливостей процесу взаємодії дітей раннього віку з порушеннями інтелектуального розвитку, визначення критеріїв та рівнів сформованості комунікативної діяльності в дітей даної категорії.

В експерименті взяли участь діти 2,5–3 років з вираженою затримкою психомоторного розвитку внаслідок органічного ураження ЦНС, зумовленою різними причинами перинатального та постнатального генезу, з низьким темпом психічного розвитку (4 дитини) та діти з затримкою психічного та мовного розвитку внаслідок органічного ураження ЦНС, із середнім темпом психічного розвитку (6 дітей). Ці діти (10 осіб) ввійшли до експериментальної групи (далі – ЕГ). Для порівняння аналогічне дослідження проводилось з групою з 10 дітей такого ж віку з нормо-типовим розвитком – контрольна група (далі – КГ). Експеримент проходив в спеціалізованому закладі дошкільної освіти № 235 компенсуючого типу та ЗДО № 175, м. Одеси.

Методами дослідження було обрано: вивчення медичних документів та клініко-психолого-педагогічної характеристики дітей; анкетування; бесіди з батьками та вихователями; спостереження за дітьми під час ігор, занять, режимних моментів; проведення спеціально створених ігрових завдань.

Виділено основні критерії сформованості комунікативної діяльності в дітей раннього віку з новим дорослим та однолітком: 1) інтерес до нового дорослого та ігрового завдання; 2) спосіб спільного виконання ігрового завдання; 3) наявність орієнтування на оцінку своїх дій дорослим; 4) засоби комуні-

кації; 5) інтерес до однолітка, спільних дій та комунікації з ним.

З дітьми проводили ігрові завдання за двома напрямками:

1) ігри дорослого з дитиною («Мильні бульбашки», «Бі-ба-бо», «Пливить качечки!») – спрямовані на виявлення у дитини інтересу до комунікації та ігрових дій з новим дорослим у процесі предметно-ігрової діяльності; наслідувальних можливостей; використання дитиною комунікативних засобів; наявності орієнтування дитини на оцінку своїх дій з боку дорослого;

2) ігри з однолітком («Хто там сховався?», «Покатаємо м'яч», «Побудуємо будинок разом») – спрямовані на виявлення готовності дитини до комунікації з однолітком у ситуації, організованій дорослим; проявів інтересу до однолітка та спільних дій з ним; використання характерних засобів комунікації; наслідувальних здібностей та комунікативних умінь при взаємодії з однолітком (ініціативні дії, запрошення до гри, звернення по допомогу, вміння діяти по черзі, поступатися іншій дитині, передавати та обмінювати іграшки тощо); використання мовних засобів комунікації, звернених на однолітка.

Результати спостережень за виконанням завдань та попередньо зібрані дані дали змогу визначити рівні сформованості комунікативної діяльності у дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями: високий, достатній, задовільний, низький.

Високий рівень комунікативної діяльності (перший тип комунікації) характеризувався наявністю в дітей стійкого інтересу до ігрової діяльності з іншими дітьми з новим дорослим та виконання ігрових завдань. Це проявлялось в зоровому контакті «очі в очі», розумінні жестів та міміки, використанні мовних висловлювань, самостійному виконанні завдань. Діти цього рівня орієнтовані на оцінку своїх дій дорослим, в них наявні орієнтовно-дослідні дії, як із партнером з комунікації, так із суб'єктом діяльності. Їх комунікативна діяльність мала характер емоційно-практичної взаємодії. Діти відзначалися адекватною соціальною поведінкою, вмінням діяти з однолітком у ситуації, організованій дорослим. У процесі комунікації вони застосовували невербальні, предметно-практичні і вербальні засоби комунікації, активно користувалися вербальними засобами (двох-, трьох-, чотирьохсловними фразами), які вимовляли, відповідно до вікових характеристик, з певними фонетичними і граматичними помилками.

Достатній рівень комунікативної діяльності (другий тип комунікації) визначено

в дітей яким потрібен певний час, щоб звикнути до нової обстановки, нової людини, іграшки, завдання. Діти були орієнтовані на оцінку своїх дій дорослим, виявляли інтерес до однолітків після періоду звикання і спонукання з боку педагога, при виконанні завдань їм була потрібна незначна допомога, відзначалися такі труднощі в комунікації, як: сором'язливість, млявість, занепокоєння, недостатність сформованості зорового контакту, обмеженість мовних засобів комунікації. При взаємодії з однолітками діти не виявляли позитивних навичок соціальної поведінки. Іноді в конфліктній ситуації проявляли агресію, часто скаржилися або зверталися по допомогу до близьких дорослих чи педагога; активно і доречно користувалися невербальними засобами комунікації, доповнювали їх звуконаслідуванням та окремими словами.

Для задовільного рівня сформованості комунікативної діяльності (третій тип комунікації) була характерна відсутність стійкого інтересу до нового дорослого та однолітків. Діти достатньо адекватно і емоційно реагували на дорослого, іграшку, іншу дитину (фіксували погляд, усміхалися) але інтерес швидко згасав. Вони відмовлялися від комунікації, проявляли неадекватну поведінку (бігали, притискалися до матері, починали капризувати). Комунікативні завдання не виконували, при цьому вони самостійно діяли з іграшкою, при значній допомозі виконували ігрове завдання спільно з дорослим. Для них було характерним знижене розуміння міміки і жестів, мовної інструкції. Діти не були орієнтовані на оцінку своїх дій з боку дорослого. Вони використовували окремі невербальні засоби спілкування, а мовленнєві висловлювання в них – відсутні.

Низький рівень (третій тип комунікації) – відзначався у дітей, з якими було дуже важко налагодити спільну діяльність, діти капризували, кричали, тікали, проявляли агресію і занепокоєння, відмовлялись від ігор і спілкування, не йшли на емоційний контакт. Ці діти не виявляли інтересу до нового дорослого та однолітків, не сприймали завдання та не виявляли бажання до комунікативної діяльності. Спостереження показали, що у спілкуванні з близьким дорослим ці діти користувалися обмеженим запасом невербальних засобів спілкування (жести, міміка), в звичних умовах одноосібно маніпулювали іграшками.

Результати проведеного дослідження свідчать, що високий рівень сформованості комунікативної діяльності був характерний для дітей з нормо-типовим розвитком –

40% (4 дитини КГ), діти з інтелектуальними порушеннями (ЕГ) цього рівня не досягли. Достатній рівень зафіксовано у переважній більшості дітей КГ – 60% (6 дітей) і в 10% ЕГ (1 дитина). Зазначимо, що в цієї дитини з ЕГ діагностовано синдром Дауна, проте вона отримувала адекватну корекційну підтримку. Соціальна ситуація її розвитку у сім'ї була сприятливою для формування вікових психологічних досягнень та спілкування з дітьми (широке соціальне коло спілкування; у сім'ї була старша сестра), а також виявлено активну позицію батьків у корекційно-виховному процесі.

Задовільний і низький рівень комунікативної діяльності притаманний тільки дітям з інтелектуальними порушеннями. Задовільний визначено у 50% обстежених (5 дітей). Ці діти або не виявляли інтересу до однолітка, або виявляли нетривалий інтерес (погляд, наближення), іноді намагалися вступити у комунікацію, але використовували при цьому часто неадекватні засоби (смикали за волосся, торкалися обличчя, штовхалися, відбирали, розкидали іграшки, могли кинути ними в дитину). Демонстрували невміння взаємодіяти з однолітком у ситуації, організованій дорослим. При спробах налагодження комунікації з однолітком, діти були готові чекати, діяти по черзі, але, навіть за активної участі педагога, така взаємодія була короткотривалою і частіше закінчувалася відмовою від комунікації одного з дітей чи суперечкою, агресивними спалахами з боку одного або обох учасників гри. У процесі виконання ігрових завдань у цих дітей фіксувався бідний репертуар невербальних засобів спілкування.

Низький рівень – 40% досліджуваних ЕГ (4 дитини) характеризувався відмовою від комунікативної діяльності, діти капризували, не розуміли і не виконували інструкції, навіть при значній участі педагога. При вивченні попередньо зібраних даних, розмов з батьками та спостережень за взаємодією батьків з дитиною було виявлено, що ці діти виховувалися в сім'ї, в якій дитина була одна, батьки через різні причини (неадекватну поведінку дитини, зайнятість близьких дорослих тощо) обмежували її контакти з іншими дітьми. У дорослих відзначалася неадекватна позиція стосовно дитини, невпевнений стиль виховання, невміння створити ситуацію спільної діяльності, вибір іграшки, що не відповідає рівню розвитку дитини, несформованість

потреби у спілкуванні, чутливості до дитини, неемоційна взаємодія з нею.

Висновки. В ході проведеного констатувального етапу експерименту доведено, що всі діти, що з нормо-типовим розвитком (КГ), прийняли пред'явлені завдання, вони виявляли до них інтерес і вступали в активну комунікацію як з дорослим, так і з однолітками; всі діти виконували ігрові завдання самостійно, що говорить про те, що запропоновані завдання доступні і зрозумілі дітям з нормо-типовим інтелектуальним розвитком. Більшість дітей КГ показали готовність до комунікативної діяльності з дорослими і однолітками, продемонстрували потребу в емоційно-практичній взаємодії з однолітками. Більшість з них виявляли позитивні вміння взаємодіяти з однолітком, ініціативні дії, вміння діяти за соціальними правилами, відзначалися випадки прояву чутливості до поведінки партнера; вони використовували всі засоби комунікації, активно користувалися експресивно-мімічними, предметними, мовними засобами спілкуванні (фрази, слова, звуконаслідування).

У дітей з інтелектуальними порушеннями (ЕГ) спостерігався короткочасний, формальний інтерес до нового дорослого та спільних предметно-ігрових дій, а у деякої частини дітей він був відсутній зовсім; для більшості дітей з інтелектуальними порушеннями оцінка своїх дій із боку дорослого була значущою; у них не сформована потреба у комунікативній діяльності (відсутність інтересу до однолітка, відсутність інтересу до спільних предметно-ігрових дій і, як наслідок, несформованість комунікативної діяльності). Визначено, що для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку процес взаємодії з однолітками не стає психологічним новоутворенням – формою вираження потреби у спілкуванні, як це спостерігається у дітей з нормо-типовим розвитком.

Отже, незавершеність процесу емоційної, ситуативно-ділової комунікації з дорослим призводить до затримки формування потреби у комунікації з однолітками і викликає великі труднощі під час включення дитини до дитячого колективу з метою надання їй своєчасної корекційно-педагогічної допомоги. Вище зазначене свідчить про те, що для формування комунікативної діяльності у дітей раннього віку з інтелектуальними порушеннями потрібно створити спеціальні умови, розробити зміст та методи корекційно-педагогічної роботи.

Література:

1. Белова О. Мовлення дітей шести років з логопатологією: Особливості та стан розвитку. *Psycholing*. Переяслав, 2023, №34, С. 50–84 (Scopus). URL: https://www.researchgate.net/publication/375919045_Movlenna_ditej_sesti_rokiv_z_logopatologieu_Osoblivosti_ta_stan_rozvitku (дата звернення: 08.01.2024).
2. Виготський Л. Мислення і мовлення. 2-ге вид. Київ : Лабіринт, 2011. 368 с.
3. Гаврилов О.В. Особливості комунікації дітей з тяжкими порушеннями інтелектуального розвитку. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України «Проблеми сучасної психології»*. Київ, 2012. Вип. 18. С. 168–179.
4. Денисенко О.І. Розвиток навичок комунікабельності у дітей дошкільного віку. Черкаси : ЧОІ-ПОПП ЧОР, 2012. 32 с.
5. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 424 с.
6. Конопляста С. Ю. Логопсихологія : навчальний посібник. Київ : Знання, 2020. 293 с.
7. Миронова С. П., Гаврилов О. В., Матвеева М. П. Основи корекційної педагогіки : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені І. Огієнка, 2010. 264 с.
8. Павелків Р. В., Цигипало О.П. Дитяча психологія. 2-ге вид. Київ : Академ-видав, 2021. 432 с.
9. Пахомова Н.Г. Нейропсихолінгвістика. Полтава : АСМІ, 2013. 268 с.
10. Піроженко Т. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 152 с.
11. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2021. 224 с.
12. Тарасова В. В., Ільченко О.В. Формування комунікативної діяльності в дітей із затримкою психічного розвитку. *Збірник наук. праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах»*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43 (96). С. 397–402.
13. Трикоз С.В., Блеч Г.О. Дитина з порушеннями інтелектуального розвитку. Харків : ТОВ «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. 212 с.

References:

1. Byelova, O. (2023). Movlennya ditey shesty rokiv z lohopatohiyeyu: Osoblyvosti ta stan rozvytku [Speech of six-year-old children with speech pathology: Features and state of development]. *Psycholing*. № 34. S. 50–84 (Scopus). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/375919045_Movlenna_ditej_sesti_rokiv_z_logopatologieu_Osoblivosti_ta_stan_rozvitku (accessed date: 08.01.2024) [in Ukrainian].
2. Vyhots'kyu, L. (2011). Myslennya i movlennya [Thinking and speech]. 2-he vyd. Kyiv : Labirynt. 368 s. [in Ukrainian].
3. Havrylov, O.V. (2012). Osoblyvosti komunikatsiyi ditey z tyazhkymy porushennyamy intelektual'noho rozvytku [Peculiarities of communication of children with severe disorders of intellectual development]. *Zbirnyk naukovykh prats' KPNU imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny «Problemy suchasnoyi psykholohiyi»*. Vyp. 18. S. 168–179 [in Ukrainian].
4. Denysenko, O.I. (2012). Rozvytok navychok komunikabel'nosti u ditey doshkil'noho viku [Development of communication skills in preschool children]. Cherkasy: CHOIPOP CHOR. 32 s. [in Ukrainian].
5. Dutkevych, T. V. (2022). Dytacha psykholohiya [Children's psychology]. Kyiv : Tsentr uchbovoyi literatury. 424 s. [in Ukrainian].
6. Konoplyasta, S. YU. (2020). Lohopsykholohiya [Logopsychology]: navchal'nyy posibnyk. Kyiv : Znannya. 293 s. [in Ukrainian].
7. Myronova, S. P., Havrylov, O. V., Matvyeveva, M. P. (2010). Osnovy korektsiyanoi pedahohiky [Fundamentals of correctional pedagogy]: navchal'nyy posibnyk. Kam'yanets'-Podil's'ky: K-PNU imeni I. Ohiyenka. 264 s. [in Ukrainian].
8. Pavelkiv, R. V., Tsyhypalo, O.P. (2021). Dytacha psykholohiya [Child psychology]. 2-he vyd. Kyiv: Akadem-vydav. 432 s. [in Ukrainian].
9. Pakhomova, N.H. (2013). Neyropsykholinhvistyka [Neuropsycholinguistics]. Poltava: ASMI. 268 s. [in Ukrainian].
10. Pirozhenko, T. (2010). Komunikatyvno-movlenniyevyy rozvytok doshkil'nyka [Communicative and speech development of a preschooler]. Ternopil': Mandrivets'. 152 s. [in Ukrainian].
11. Syn'ov, V.M. (2021). Korektsiyana psykhopedahohika [Correctional psychopedagogy]. Kyiv : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova. 224 s. [in Ukrainian].
12. Tarasova, V. V., Il'chenko, O.V. (2015). Formuvannya komunikatyvnoyi diyal'nosti v ditey iz zatrymkoyu psykhichnoho rozvytku [Formation of communicative activity in children with mental retardation]. *Zbirnyk nauk. prats' «Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitniy shkolakh»*. Zaporizhzhya. Vyp. 43 (96). S. 397–402. [in Ukrainian].
13. Trykoz, S.V., Blech, H.O. (2018). Dytyna z porushennyamy intelektual'noho rozvytku [A child with intellectual disabilities]. Kharkiv: TOV «Ranok», VH «Kenhuru». 212 s. [in Ukrainian].